

איסור עבודה בפרך בחיילי צה"ל

רס"ן, הרב בצלאל גבעוני – רב בח"א 6

- א. פתיחה
- ב. מקור איסור עבודת פרך
- ג. איסור עבודת פרך בזמן הזה
- ד. על מי חל איסור עבודה בפרך
- ה. אלו מלאכות כלולות באיסור עבודת פרך
- ו. עבודת פרך לצורך חינוך
- ז. עבודת פרך בחיילי צה"ל
- ח. סיכום

א. פתיחה

השירות הצבאי מייצר פלטפורמה, שלא הייתה מצויה כל כך בדורות הקודמים, בה חייל יהודי כפוף ליהודי אחר, שהינו מפקדו בצבא, ועליו לציית לכל הוראותיו ולבצע את כל המשימות שיוטלו עליו, כאשר סירוב להוראות שניתנו לו כרוך בענישה ואף בישיבה בכלא. לעיתים, המשימות הניתנות על החייל הינן משימות קשות או משפילות, משימות כאלו שהתורה אסרה על האדון לצוות על עבדו העברי לעשותן¹, והחייל נאלץ לבצען מחוסר ברירה בכדי שלא להיענש.

דוגמא למשימה שעלולה להיקרא עבודת פרך, אראה בסיפור הבא:

"בעלי מספר איך בצבא היה פעם ביקור של אלוף אחד, והתפקיד שלו היה לחכות בבניין ולשמור על מעלית פנויה, כך שברגע שהאלוף יסיים את הביקור – תחכה לו מעלית פתוחה. אז הוא עמד המון זמן והזמין מעלית כל פעם, וכל פעם האלוף לא הגיע, אז הוא שחרר אותה, ולפעמים היו בה אנשים, ולפעמים אותם אנשים כבר עלו וירדו וראו אותו כל פעם עוצר מעלית ומשחרר אותה, עוצר מעלית ומשחרר, רק כדי שברגע שהאלוף ייצא – תהיה מעלית שמחכה לו. [על זה נאמר] 'לא תרדה בו בפרך, ויראת מאלוקיך'".

1 כפי שיבואר בהמשך המאמר באריכות.

2 סיון רהב מאיר, אתר האינטרנט 'ליבא', פרשת בהר תשע"ח, על הפסוק "לא תרדה בו בפרך ויראת מאלוקיך" (www.leeba.org.il/9551).

ויש לעיין:

- א. האם ציווי התורה³ "לא תרדה בו בפרך", האמור לגבי עבד עברי, חל גם בזמן הזה, שאין דיני עבד עברי נוהגים, היות שאין היובל נוהג בימינו?⁴
- ב. על מי איסור זה חל, והאם גם על יחסי המרות בין מפקד לחייליו בצבא חל האיסור שיהיו באופן של עבודת פרך?
- ג. אילו מלאכות נחשבות עבודת פרך וכלולות באיסור זה?

ב. מקור איסור עבודת פרך

בפרשת "בהר" חוזרת התורה מספר פעמים על איסור עבודת פרך בעבד עברי, בשינויים קלים:

"וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך לא תעבוד בו עבודת עבד"⁵. "לא תרדה בו בפרך ויראת מאלקיך"⁶. "ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך"⁷.

ובספרי⁸ פירש:

"לא תעבוד בו עבודת עבד - שלא יטול אחריך בלנטיא ולא יטול לפניך כלים במרחץ. דבר אחר לא תעבוד בו עבודת עבד בו אין אתה עובד עבודת עבד אבל עובד אתה בכן חורין עבודת עבד.

לא תרדה בו בפרך - שלא תאמר לו החם את הכוס הזה והוא אינו צריך. הציץ לי את הכוס והוא אינו צריך. עדור תחת הגפן עד שאבוא. שמא תאמר לצורך עצמי אני עושה - הרי הדבר מסור ללב שנאמר ויראת מאלקיך. הא כל דבר שהוא מסור ללב נאמר בו ויראת מאלקיך.

ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך - בו אין אתה רודה בפרך. [אבל] רודה את בן חורין בפרך".

וברש"י על התורה פירש:

"עבודת עבד - עבודה של גנאי, שיהיה ניכר בה כעבד. שלא יוליך כליו אחריו לבית המרחץ, ולא ינעול לו מנעליו.

3 ויקרא כה, מג.

4 רמב"ם הלכות עבדים א, י.

5 ויקרא כה, לט.

6 שם, מג.

7 שם, מו.

8 תורת כהנים פרשת בהר פרק ז.

לא תרדה בו בפרך – מלאכה שלא לצורך כדי לענותו. אל תאמר לו 'החם את הכוס הזה' והוא אינו צריך; 'עדור תחת הגפן עד שאבוא'.

איש באחיו – להביא נשיא בעמיו ומלך במשרתיו שלא לרדות בפרך".

נמצא לפירושם, שישנם כאן ב' איסורים נפרדים: האיסור להעביד העבד בעבודת עבד – שהיא מלאכה שיש בה ביזיון כמנהג העבדים; והאיסור להעבידו בעבודת פרך – שהיא מלאכה שאינה לצורך או שאין לה קצבה.

אלא שלגבי חלות האיסור על מי שאינו עבד אנו מוצאים חילוק באופן הלימוד בין פירוש רש"י לפירוש הספרי, שבספרי דרש מתוספת המילה 'בו' ("לא תעבוד בו עבודת עבד", "לא תרדה בו בפרך") – שרק בעבד עברי אסור לעבוד עבודת עבד ולרדות בפרך, אך בכך חורין הדבר מותר. לעומת זאת רש"י דרש מלשון הפסוק "ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך" – בו לא מפורש שמדובר דווקא בעבד – שדין זה חל גם על מי שאינו בגדר 'עבד עברי' ('נשיא בעמיו ומלך במשרתיו').

ובגמ' במסכת בבא מציעא מסופר:

"רב סעורם אחוה דרבא הוה תקיף אינשי דלא מעלו ומעייל להו בגוהרקא דרבא [- רב סעורם היה כופה אנשים שאינם הגונים ומכניסם לשאת את מרכבתו של רבא]. אמר ליה רבא: שפיר קא עבדת, דתנינא: ראית שאינו נוהג כשורה, מנין שאתה רשאי להשתעבד בו? תלמוד לומר: 'לעולם בהם תעבודו ובאחיכם' [שמשמע שגם באחיכם מותר לעבוד]. יכול אפילו נוהג כשורה? תלמוד לומר: 'ובאחיכם בני ישראל איש באחיו וגו'".

הרי שמדברי הגמרא הללו יש להבין שבאדם שאינו נוהג כשורה מותר לעבוד בפרך, אך באדם כשר אסור לעבוד בפרך (למרות שאינו 'עבד עברי').

ועל דרך זה פסק הרמב"ם⁹ להלכה:

"כל עבד עברי אסור לעבוד בו בפרך. ואיזו היא עבודת פרך, זו עבודה שאין לה קצבה, ועבודה שאינו צריך לה אלא תהיה מחשבתו להעבידו בלבד שלא יבטל. מכאן אמרו חכמים שלא יאמר לו 'עדור תחת הגפנים עד שאבוא' שהרי לא נתן לו קצבה, אלא יאמר לו 'עדור עד שעה פלונית או עד מקום פלוני', וכו' ועובר עליו בלא תעשה, שנאמר 'לא תרדה בו בפרך', הא אינו עושה לו אלא דבר קצוב שהוא צריך לו.

9 בבא מציעא עג, ב.

10 הלכות עבדים פרק א, הלכות ו-ח.

כל עבד עברי אסור לישראל שקנהו להעבידו בדברים בוזים שהם מיוחדים לעשות העבדים וכו'. ואם היתה אומנותו זאת קודם שימכר - הרי זה יעשה, אבל לא ילמדנו בתחילה מלאכה כלל, אלא אומנות שהיה בה - היא שעושה, כשהיה עושה מקודם. בד"א בעבד עברי מפני שנפשו שפלה במכירה, אבל ישראל שלא נמכר מותר להשתמש בו כעבד, שהרי אינו עושה מלאכה זו אלא ברצונו ומדעת עצמו".

ג. איסור עבודת פרך בזמן הזה

כפי שהתבאר, איסור עבודת עבד ואיסור עבודת פרך הם איסורים נפרדים, הנלמדים מפסוקים שונים, כאמור, ובאופן עקרוני יכול להיות חילוק בדיניהם, במי ומתי חל. ולכן לכאורה היה צריך לדון על כל איסור בנפרד מתי חל ובאיזו סיטואציה בדיוק.

אך למרות זאת אנו רואים בגמ"י¹¹ ובפוסקים¹² שבאופן עקבי לא חילקו בדיניהם, ולמדו מפרטי איסור עבודת עבד לאיסור עבודת פרך וכן להיפך. ולכן נראה¹³ שסמכו על כך ששני איסורים אלו נאמרו באותה פרשה על עבד עברי, בכדי להסיק ששוים דיניהם, ומי שחל עליו איסור עבודת פרך יחול עליו גם דיני עבודת עבד ולהיפך.

ועל כן, גם במאמר זה, בבירור השיטות השונות באלו מצבים חל איסור עבודה בפרך, יובאו להלן גם דברים שנאמרו לגבי עבודת עבד וגם דברים שנאמרו לגבי עבודת פרך מתוך הבנה ששוים דיניהם לחלוטין בעניין זה.

והנה, מפשטות דברי הגמ' לעיל, איסור עבודה בפרך קיים גם בזמן הזה, שהרי רב סעורם שיעבד את אותם האנשים שלא נהגו כראוי לאחר שחורב המקדש ובטלו היוכלות, ואעפ"כ אומר רבא שהדבר מותר רק בשל כך שלא נהגו כשורה. ומשמע מדבריו¹⁴ שאם היה משעבד

11 כמעשה דרב סעורם (ב"מ עג, ב), שהרי נשיאת מרכבתו של רבא היא עבודת עבד, ולמד להתיר זאת במי שאינו נוהג כראוי מהפסוק "ובאחיכם בני ישראל... לא תרדה בו בפרך".

12 לגבי מה שפסק הרמב"ם (הל' עבדים א, ז): "ישראל שלא נמכר מותר להשתמש בו כעבד", מביא בהגהות מיימוניות (ס"ק ג) שמקורו מתורת כהנים שכתב "בו אי אתה רודה אבל אתה רודה בכן חורין" - שזה כתב התו"כ לגבי הלאו שלא תרדה בו בפרך. וכן בלחם משנה (הל' עבדים א, ו) שואל על הראב"ד איך דימה פועל לעבד לגבי עבודה ללא קבצה (שזה דין בעבודת פרך), והרי הרמב"ם כתב לקמן שעבד עברי אסור לעבוד בו כעבד ופועל מותר. וכן במג"א (או"ח סי' קסט סק"א) כתב לגבי זה ש"אנו מניחים לעבדים להוליך כלינו אחרינו לבית המרחץ ולנעול מנעלינו" (שזה נקרא עבודת עבד): "אבל בספרי דריש 'בו אי אתה עובד בפרך אבל אתה רודה בכן חורין בפרך'". וכן עוד רבות באחרונים.

13 וע"ד מה שכתב במנחת חינוך (מצוה שמ"ו), ששואל מדוע הרמב"ם לא כתב שמותר לעבוד בכן חורין בפרך (שהרי הרמב"ם כותב זאת רק לגבי עבודת עבד), ומתרחץ "סמך דעתו על מה שכתב אחרי זה שמותר לעבוד בפועל כעבד וכו' אם כן הוא הדין בפרך".

14 וכן פירש בשו"ת שבט הלוי (חלק ה, בקונטרס המצוות סי' נח): "וקאמר הש"ס (שמותר) משום דלא

באופן זה אנשים שנוהגים כשורה היה עובר על דברי הפסוק "ובאחיכם בני ישראל וכו' לא תרדה בו בפרך", למרות שכבר בטלו היובלות.

וכן משמע ממה שכתב הרמב"ם לעניין מצוות פדיון שבויים¹⁵:

"והמעלים עיניו מפדיונו, הרי זה עובר על 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך' ועל 'לא תעמוד על דם רעך' ועל 'לא ירדנו בפרך לעיניך'".

שהרי אם הלאו של 'לא ירדנו בפרך לעיניך' שנאמר לגבי עבד עברי – נוהג גם בזמן הזה, הרי לכאורה הוא הדין גם לגבי הלאו של 'לא תרדה בו בפרך' שנאמר בהמשך לזה באותה הפרשה, שנוהג גם כיום.

אך בספר החינין¹⁶ כתב בפירושו שמצווה זו אינה נוהגת בזמן הזה:

"שלא נעבוד בעבד עברי בעבודת פרך, שנאמר לא תרדה בו בפרך וכו' ונוהגת מצוה זו בזכרים ונקבות, בזמן שהיובל נוהג וכו' ואף על פי שאינה נוהגת בזמן הזה לפי שאין קנין עבד עברי נוהג, מכל מקום ראוי לו לאדם להיזהר בענין מצוה זו גם היום בהיות עניים בני ביתו ולהיזהר בה הרבה".

ולעניין הלכה, נראה מדברי המג"א שאיסור עבודת פרך חל בזמן הזה, שכן כתב¹⁷:

"גם אנו מניחים לעבדים להוליך עלינו אחרינו לבית המרחץ ולנעול מנעלינו, דהוי כאילו התנו על כך (של"ה). אבל בספרי דריש 'בו אי אתה רודה בפרך אבל אתה רודה בבן חורין בפרך' עכ"ל. ועבדים שלנו כבני חורין דמי, ויכולין לחזור בחצי היום דאין להם דין עבד".

כוונתו, שלפי דברי השל"ה, הטעם שמותר לתת למשרת לעשות מלאכות בזויות הוא משום שבשעה שהמשרת השכיר עצמו לתפקיד זה, הוא ידע שמלאכות אלו כלולים בתפקידו, וקיבל עליו, וכאילו התנה בפירושו שעל מנת כן משכיר עצמו ולכן מותר. אך על פי הספרי בכל אופן מותר, גם בלי שקיבל על עצמו או התנה, היות שביכולתו של כל משרת להתפטר בכל שעה הרי לא נחשב כלל כעבד, ואיסור זה חל מלכתחילה רק על עבדים.

ובכל אופן, לדבריו, הרי אפילו לשיטת הספרי אם ימצא משרת שלא יכול לחזור בו באמצע היום איסור זה יחול גם עליו, ואם היה סובר שאיסור זה לא חל כלל בזמן שאין היובל נוהג – הרי לא היה שייך כלל לדון אם צריך להתנות או לאו.

מתנהגי כשורה, הא לאו הכי, איכא לאו דעבודת פרך וכו' דכיון דמיירי משעבוד בעל כורחם, אי לאו דלא

נהגי כשורה היה איסור תורה כנ"ל".

15 הלכות מתנות עניים ח, י.

16 מצוה שמו.

17 אורח חיים סימן קסט ס"א.

ולכן יש להסיק מדברי המג"א שאיסור 'לא תרדה בו בפרך' חל גם בזמן הזה, אלא שיש מחלוקת במי הוא חל.

ד. על מי חל איסור עבודה בפרך

ציווי התורה "לא תרדה בו בפרך", עוסק בעבד עברי, וכפי שמתחילה פרשה זו: "וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך לא תעבוד בו עבודת עבד", ובהמשך לזה מצווה "לא תרדה בו בפרך". כאמור לעיל, הספרי דרש מפסוק זה: "לא תרדה בו בפרך - אבל רודה אתה בכן חורין בפרך", ולעומת זאת רש"י דרש מסיום הפרשה "איש באחיו - להביא נשיא בעמיו ומלך במשרתיו שלא לרדות בפרך".

גם מדברי הגמ' שהובאו לעיל "יכול אפילו נוהג כשורה? תלמוד לומר: 'ובאחיכם בני ישראל איש באחיו וגו'", משמע שכן חורין הנוהג כשורה אסור לרדות בו בפרך - שלא כדברי הספרי.

רבינו הלל¹⁸ מפרש את דברי הספרי שמותר לרדות בפרך בכן חורין, שזהו דווקא במי שלא נוהג כשורה, אך בכן חורין הנוהג כראוי אה"נ שאסור, וכדברי הגמ' לעיל. אם כן, הרי נמצא שאיסור עבודה בפרך חל גם על בני חורין ולא רק על עבד עברי. אך בילקוט שמעוני¹⁹ כתב:

"שש שנים יעבוד - שומע אני כל עבודה במשמע, תלמוד לומר: 'לא תעבוד בו עבודת עבד'. מכאן אמרו: לא ירחץ לו רגליו, ולא ינעול לו סנדליו, ולא יטול לפניו כלים לבית המרחץ, ולא יסמוך במותניו וכו' אבל בבנו ובתלמידו רשאי".

ועל פי זה²⁰ פסק הרמב"ם²¹:

"במה דברים אמורים, בעבד עברי, מפני שנפשו שפלה במכירה, אבל ישראל שלא נמכר מותר להשתמש בו כעבד, שהרי אינו עושה מלאכה זו אלא ברצונו ומדעת עצמו".

אנו מוצאים בדברי הרמב"ם שני טעמים בהיתר עבודת עבד בבני חורין:

א. עבד עברי אסור דווקא משום שנפשו שפלה במכירה, ולכן דאגה התורה לכבודו ואסרה להעבידו בעבודת עבד. אך בן חורין שלא הושפל כך לא חששה התורה

18 על תורת כהנים שם, ד"ה רודה אתה בכן חורין בפרך, ובענף הלל ס"ק לג.

19 פרשת משפטים, רמז שיא.

20 כך כתב הכסף משנה על דברי הרמב"ם כאן.

21 הלכות עבדים א, ז

לכבודו ולא אסרה בו.

ב. עבד עברי מחוייב לבצע את המשימות המוטלות עליו, ולא יכול לסרב להן, ולכן התורה אסרה לתת לו משימות שיש בהם עבודת עבד. אך בן חורין יכול לסרב לביצוע המשימה, ולכן מותר לבקש ממנו לבצע עבודת עבד, ואם אכן מבצעים – הרי הוא עושה זאת מרצונו החופשי ובבחירתו, ולכן מותר.

ויש לחקור לשיטתו, בדין מי שלא הושפל במכירה אך חייב לבצע את המשימות הניתנות לו ואינו יכול לסרב מלעשותן, כגון חיילי צה"ל – האם מותר להעבידן בפרך היות שנפשו לא הושפלה במכירה כעבד, או שמא אסור הדבר בשל כך שלא יכולים לסרב מלעשות.

ונראה לכאור זה ממה שכתב בשו"ת שבט הלוי²² בעניין מי שחציו עבד (כנעני) וחציו בן חורין, שעל זה כתב קצות החושן²³ שאסור לעבוד בו עבודת עבד משום צד חירות שבו. ושואל על כך, ממה שכתב הרמב"ם שבבן חורין אין איסור עבודת עבד, ואם כן מדוע צד חירות שבו גורם לאסור בו עבודת עבד. ומתריך: "הרי הא דמותר לעבוד בבן חורין, הטעם משום דעושה ברצונו ומדעת עצמו, וא"כ כאן בחצי עבד וחצי בן חורין, כיון דיום של רבו אינו עושה ברצונו ומדעת עצמו אלא בכפייה – א"כ שפיר איכא איסורא גם בצד בן חורין".

הרי, שלמרות שמצד חירות שבו נחשב בן חורין ואין בו שפלות כעבד, היות שמוכרח לעשות (בחצי מהימים) מה שאדונו אומר לו – שייך בו איסור "לא תעבוד בו עבודת עבד".

ולפי זה מתריך שם גם את הסתירה בין שיטת הגמ' (והספרי) – שאסור להשתעבד בבן חורין שנוהג כראוי, "דכיוון שמייירי משעבוד בעל כורחם, אי לאו דלא נהגי כשורה – היה איסור תורה כנ"ל". שהמקרה בו הגמרא מדברת עוסק בכפיית בני חורין לעשות מלאכות עבד ("רב סעורם אחוה דרבא הוה תקיף אינשי דלא מעלו ומעייל להו בגוהרקא דרבא"), ולכן אומרת שבכשרים הדבר אסור, אבל אכן אם מבקש משכירו לעבודו עבודת עבד תמורת תשלום – לכו"ע הדבר מותר כדעת הרמב"ם.

ואם כן, לשיטת שו"ת שבט הלוי אין מחלוקת כלל בדין זה, והגמ' והספרי והילקוט שמעוני והרמב"ם – כולם אמרו דבר אחד, שבן חורין מותר לעבוד בו בפרך אם יכול לסרב, ואסור לעבוד בו בפרך אם כופהו באמצעות שוטים או באופן אחר שאינו יכול לסרב.

ולפי זה ניתן לומר שגם רש"י לא חלק כלל על הנ"ל, אלא שכתב "להביא נשיא בעמיו ומלך במשרתיו שלא לרדות בפרך" – למרות שנחשבים בני חורין, היות שלא יכולים לסרב לציווי הנשיא והמלך, לכן חל עליהם איסור זה, אבל בעל הבית למשרתיו מותר, היות שיכולים להתפטר מעבודתם בכל שעה ולא לקיים ציוויו.

22 שם שם.

23 סי' קעא.

וכן הוא במג"א²⁴: "ועבדים שלנו כבני חורין דמי, ויכולין לחזור בחצי היום דאין להם דין עבד".

ואם כן, גם בנדון דידן, הגם שחיילי צה"ל הינם בני חורין, הרי היות שניתן לכפותן לבצע את משימותיהן ואינן יכולים כלל לחזור באמצע היום - נראה מכאן שאסור לצוות עליהם מלאכות שיש בהם עבודת עבד או עבודת פרך.

ה. אילו מלאכות כלולות באיסור עבודת פרך

כאמור, קיימים שני איסורים שונים: עבודת עבד ועבודת פרך.

באיסור עבודת עבד כתב הרמב"ם:

"כל עבד עברי אסור לישראל שקנהו להעבידו בדברים בוזים שהם מיוחדים לעשות העבדים, כגון שיוליך אחריו כליו לבית המרחץ או יחלוץ לו מנעליו, שנאמר 'לא תעבוד בו עבודת עבד' - אינו נוהג בו אלא כשכיר, שנאמר 'כשכיר כתושב יהיה עמך'. ומותר לספר לו שערו ולכבס לו כסותו ולאפות לו עיסתו, אבל לא יעשה אותו בלן לרבים או ספר לרבים או נחתום לרבים. ואם היתה אומנותו זאת קודם שימכר - הרי זה יעשה, אבל לא ילמדנו בתחילה מלאכה כלל, אלא אומנות שהיה בה - היא שעושה, כשהיה עושה מקודם".

ובאיסור עבודת פרך כתב הרמב"ם:

"ואיזו היא עבודת פרך, זו עבודה שאין לה קצבה, ועבודה שאינו צריך לה אלא תהיה מחשבתו להעבידו בלבד שלא יבטל. מכאן אמרו חכמים שלא יאמר לו 'עדור תחת הגפנים עד שאבוא' שהרי לא נתן לו קצבה, אלא יאמר לו 'עדור עד שעה פלונית או עד מקום פלוני' וכן לא יאמר לו 'חפור מקום זה' והוא אינו צריך לו, ואפילו להחם לו כוס של חמין או להצן ואינו צריך אסור, ועובר עליו בלא תעשה, שנאמר 'לא תרדה בו בפרך', הא אינו עושה לו אלא דבר קצוב שהוא צריך לו".

וכתב על כך הראב"ד:

"הסברא שלו היא זו. אבל חכמים לא פירשו בו טעם קצבה, ולא אמרו אלא שלא יאמר לו 'עד שאבוא', והוא מתעכב לבוא עד שיצטער, והוא הדבר

24 אורח חיים סימן קסט ס"ק א. וגם לפי שיטת השל"ה שם - הרי חולק רק בכך שצריך להתנות זאת במפורש במקום שמשכיר משרת במקום שאין מקובל שהמשרת עושה מלאכות אלו, אך מסכים לעיקרון זה שעבודת פרך בבן חורין בכפיה אסורה ובהסכמה מותרת.

המסור לשם, שיכול לומר 'לא היה לי פנאי לבא' והשם יודע בו, וע"ז נאמר 'ויראת מאלקין'. אבל בין קצבה ללא, מאי 'ויראת' איכא?"

הראב"ד חולק על הרמב"ם בסיבת האיסור לומר 'עודר תחת הגפנים עד שאבוא', שהרמב"ם כתב שהוא משום שלא נתן לו קצבה, ומקשה על כך הראב"ד מסיום דברי הספרי: "שלא תאמר לו וכו' עודר תחת הגפן עד שאבוא. שמא תאמר לצורך עצמי אני עושה - הרי הדבר מסור ללב שנאמר ויראת מאלקין", ואם נאמר שכל אמירה שאין לה קצבה אסורה - מה שייך לומר 'מסור ללב', הרי ניכר לעין אם ציווה כך או לא.

ולכן מסביר הראב"ד שהאיסור הוא רק אם מתעכב בכוונה כדי לצערו, ובזה שייך 'מסור ללב', שרק הוא יודע מדוע מתעכב. אבל אם אמר לו 'עודר תחת הגפנים עד שאבוא' ואכן הזדרז לבוא ולא התעכב - אין בכך כל איסור.

ומתריך ה'כסף משנה' את שאלת הראב"ד:

"מה לי אומר עד שאבוא והוא מתעכב עד שיצטער כדברי הראב"ד, מה לי שהטעם מפני שלא נתן קצבה כדברי רבינו, שטעם הצער בלא נתן לו קצבה מפני שהוא מצטער בכל שעה כמו שאמרו, דשאני בין בהבאה שיש לה קצבה לשאין לה קצבה. ואם נתן לו מלאכה שאין לו קצבה כדי לצערו - הדבר מסור לה' שיודע אם נתכוון לצערו".

ומשמע מדבריו שהאיסור באמירה שאין בה קצבה הוא דווקא אם הסיבה שלא נתן לו קצבה היא כדי לצערו (שלכן שייך בזה 'מסור ללב'), אבל אם אכן היה צורך ענייני שגרם לו שלא היה יכול להגדיר קצבה מראש - אזי אין בזה איסור.

אך ה'לחם משנה' תירץ, ש"לפירושו לא אתי 'שמא תאמר' אלא אחלוקה קמייתא", דהיינו שמה שאומר הספרי שהדבר מסור ללב, הוא רק לעניין עבודה שאין לה צורך (שרק האדון יודע אם אכן יש לה צורך או לא), אבל לעניין איסור מלאכה שאין בה קצבה - בזה לא התכוון הספרי שהוא איסור המסור ללב.

ולפי תירוץ זה של ה'לחם משנה' נמצא שכל אמירה שאין בה קצבה אסורה, וגם אם היה לאדון צורך אמיתי שלא לומר לו קצבה - בכל זאת אסור.

והנה, בספר 'יראים'²⁵ כותב:

"שלא תעבוד בפרך בעבד עברי הנמכר לך וכו' בפרך פירוש שמעבידו מלאכה עבודת נשים לאנשים ועבודת אנשים לנשים, עבודת יום ללילה ועבודת לילה ליום".

ומבאר באופן יפה בספר חמדה יקרה²⁶, על פי מה שכתב בבית הלוי²⁷:

"שודאי מי שכוונתו להרווחת ממון יבחר בעבד הרגיל לעשות מלאכתו, ואז תהא מלאכתו כראוי. אבל כשיחליף מלאכת אנשים לנשים הרי תהיה המלאכה מקולקלת, כי איננה רגילה בה. אבל כיון שתכליתו בעצם רק הקושי לישראל, ע"כ החליף אותה, כדי שיהיה נוסף עליה הקושי".

ועל פי זה מסביר ש"עבודה זו (להחליף עבודת נשים לאנשים) כלולה בגדר עבודת פרך שאין לו תועלת, והיא דומה לאומר לעבדו 'החם לי את הכוס' ואין לו צורך בה, ומשום הכי אפשר שלא הזכיר זאת הרמב"ם".

ומדבריו מובן שאם יש לאדון תועלת בכך שהעבד יעשה עבודת נשים, כגון שיש לו רק עבדים זכרים, ואם לא יעשו העבדים את עבודות הנשים בבית לא יהיה לו מי שיעשה אותן - אזי בוודאי מותר לתת לעבדים זכרים לעשות גם את עבודות הנשים.

ונמצא בדרך זו שעיקר איסור עבודת פרך היא מה שגורם לעבדו למאמץ או קושי שלא לתועלת, וכל פרטי האיסור שנשנו הם דוגמאות לתוספת מאמץ שלא לתועלת - דהיינו אם עבודה זו עצמה ללא צורך, או שגורם לו להמשיך עבודתו (בכך שמתעכב להגיע) שלא לצורך, או שלא אומר לו את מועד סיום העבודה שלא לצורך, או שהחליף עבודת האחד לשני (אנשים לנשים) באופן שמקשה עליהם שלא לצורך, או שמשנה את שעות העבודה (עבודת יום ללילה) שלא לצורך.

ולפי זה כל דבר, גם הקטן ביותר, שיעשה האדון לעבדו שיקשה על עבודתו ואין בזה תועלת - הרי זה נכלל באיסור עבודת פרך, גם אם אינו אחד מהמעשים שנשנו לאיסור, היות שכל מה שנשנה אינו אלא דוגמא²⁸.

וכן לפי זה, כל הדברים הללו שנשנו (עבודה ללא קצבה, או החלפת העובדים והשעות) - אם יש תועלת לאדון במעשיהם - הרי הן מותרים.

הרי, שכלל המלאכות האסורות בעבד:

א. עבודה בזוויה המיוחדת לעבדים, כמו נשיאת אדם בעגלה, הובלת כליו לבית המרחץ, הלבשת מנעליו וכדומה.

26 להרב דניאל גינזבורג, סימן פט.

27 פרשת שמות, ד"ה ואך.

28 וכן ניתן לדייק זאת מלשון הכסף משנה: "מה לי אומר עד שאבוא והוא מתעכב עד שיצטער כדברי הראב"ד, מה לי שהטעם מפני שלא נתן קצבה כדברי רבינו" - שמשמע שאין זה משנה כלל ('מה לי') באיזה אופן גורם לו לצער.

- ב. לעשותו אומן לרבים, כגון סָפֵר, בלן או נחתום לרבים וכדומה, אם לא הייתה עבודתו בכך קודם לכן.
- ג. עבודה שאינו צריך לה.
- ד. האומר לו 'עזור תחת הגפנים עד שאבוא':
- (1) לשיטת הראב"ד: עיכוב בסיום עבודתו של הפועל בכדי לצערו.
- (2) לשיטת הכס"מ: שאינו אומר לו קצבה לעבודתו כדי לצערו.
- (3) לשיטת הלח"מ: עבודה ללא קצבה (גם אם אינו מתכוון לצערו בכך).
- ה. לפי פירוש ה'חמדה יקרה': כל דבר הגורם צער או קושי לעבד שאין בו תועלת לאדון.

1. עבודת פרך לצורך חינוך

ויש לדון מהי התועלת לאדון, שמתירה את עבודת העבד. שאם נאמר שכל תועלת המגיעה לאדון בשביל עבודה זו מתירה לו לצוות זאת על עבדו – הרי במפורש כתב הרמב"ם: "שאינו צריך לה אלא תהיה מחשבתו להעבידו בלבד שלא יבטל", והרי יש תועלת גדולה לאדון בכך שהעבד לא יבטל, "שלא ילמוד דרכי הבטלה"²⁹.

וכן, גם במקרה שמתכוון לצערו יכול לבוא לאדון תועלת, שהרי אם האדון רוצה להענישו על דבר מה לא טוב שעשה, מועיל הדבר שלעתיד לא ירצה העבד לחזור על מעשיו הרעים מפחד העונש, ובכל זאת אסור.

ואפילו אם אומר לו להחם כוס זה כדי ללמדו אומנות זו, בכדי שכשיגיע לביתו שר או מלך ידע העבד להחם לו כוס של חמין – משמע מדברי החינוך לאסור, שכותב: "והכלל, שלא נעבידהו זולתי בהיות לנו לעשות המלאכה ההיא שנצטרך עליה", שמשמע שאם אין לו צורך בכוס זו עצמה אסור לומר לו לחממה, אפילו אם ע"י כך נעשית לו תועלת גדולה בעניין אחר.

ומכל הנ"ל נראה ברור שלמרות שאחריות חינוך העבד והרגלתו לעבודה מוטלת על האדון – אינו יכול לחנכו באמצעות שמחייבו לעשות מלאכות שאין תועלת בעצם הדבר שעובד בו. ואם כן, אנו נדרשים לדון לגבי חינוך הילדים, שמנהג העולם שהמחנכים מטילים על הילדים משימות שאין בהם צורך בכדי להענישם ולחנכם (כגון משימות העתקת משפט פעמים רבות וכדומה), ואין ביכולת הילדים שלא לעשות את אותן המטלות, שהרי נתנו חכמים רשות

29 רש"י בבא קמא צז, א ד"ה דלא נסתר.

ביד המלמד להכותם כאשר יש צורך גדול בכך³⁰ אם לא ישמעו בקולו, ולכאורה יש בזה דין עבודת פרך לפי האמור, ולא מצינו מי שאסר דבר זה.

אלא שנראה לומר בפשטות שהדבר מותר מקל וחומר, שמאחר שהתירו לו חכמים להכותם לצורך חינוכם, הרי ודאי שמותר לו לצערם צער קל יותר של עבודה שלא לצורך. אך לגבי עבד עברי, שלא הותר לו להכותו לצורך חינוכו - גם עבודת פרך הגורמת לו צער אינו יכול להטיל עליו.

ולהבין עניין זה גופא, מדוע לאביו ולרבו מותר להכות את הבן והתלמיד לצורך חינוכם, ולעבד עברי הדבר אסור, והרי מי יחנכו לנהוג כראוי בבית האדון, נראה לבאר זה ע"פ מה שכתב בשו"ע הרב³¹:

"מותר להכות בניו הקטנים אפילו שלא בשביל חינוך תורה ומצות אלא כדי להדריכם בדרך ארץ, הואיל ומתכוין לטובתם, וטובתם מוטלת עליו שהם ברשותו. והוא הדין ליתום שברשותו וכו' ומשרתו, אפילו אינו שומע בקולו אסור להכותו, אלא אם כן הוא עבד כנעני. ואם התנה עמו מתחלה כששכרו שיהיה רשאי להכותו כשלא ישמע בקולו - מועלת נתינת רשותו הואיל והיא לטובתו, כדי שישכרהו. ומכל מקום אם חזר בו המשרת מתנאו אסור להכותו, שהרי יכול לחזור בו אפילו באמצע הזמן".

הרי עיקר החילוק בין חינוך בן ותלמיד למשרת, הוא, שבחינוך הבן והתלמיד כוונת המחנך היא לטובתם, שהם יגדלו בדרך ארץ ויהיו אנשים טובים. אך במשרת (וכן בעבד) עיקר כוונתו של האדון בחינוכם הוא טובתו של האדון עצמו, בכדי שכשיהיו מחונכים כראוי יעבדו אותו באופן טוב יותר, ולכן הדבר אסור. ורק כשמדובר לפני ששכרו - אזי חינוכו זוהי טובת המשרת, כדי שירצו להשכירו. אבל לאחר שהשכירו - שוב אין בזה טובת המשרת אלא טובת האדון לבד.

ודע, שהרי החתם סופר בפירושו לגמ' כתב: "יכול אפילו נוהג כשורה - יראה לרצה לומר כמו תלמיד לרבו שמצוה לשמשו ואפילו עבודת עבד כנעני, ומ"מ אין הרב רשאי לרדותו בפרך", דהיינו שאם הרב רוצה לרדותו בפרך לטובת עצמו, בכדי שישרתהו - הדבר אסור, ולא נהגו להתיר אלא לצורך חינוכו³².

היוצא מהנ"ל - שיש להתיר לצער בעבודת פרך לצורך חינוך רק במי שחינוכו הוא לטובת

30 משנה במכות ב, ב. וברמב"ם הלכות רוצח ושמירת נפש ה, ו.

31 הלכות נזקי גוף ונפש סעיף ד.

32 ומה שהתירו לשמשו באופן של 'עבודת עבד' - זהו מפני שחייב בכבודו, ועבודות אלו כלולים במצוות כיבוד הורים ומורים.

המחונך. אך ארון אסור לצער עבדו בעבודת פרך לצורך חינוכו היות שכל חינוכו של העבד אינו אלא לטובת הארון.

ז. עבודת פרך בחיילי צה"ל

ולאחר כל זה יש לרדן בחיילי צה"ל, האם איסור עבודת פרך ועבודת עבד חל לגביהם.

בספר 'משא בהר'³³ דן בנושא זה, ולמסקנה כתב:

"מכאן נראה, שמפקד המעביד חייל שלא לצורך, כגון שאומר לו: חפור תעלה זו, או: הקם אוהל זה, או: רוץ סביב המחנה וכדומה, מכיוון שאין תועלת בדבר כמו שהבאנו בשם המומחים, הרי זה בכלל עבודת פרך. כמו כן עולה מכאן, שמפקד המטיל על חייל עבודה שאין בסמכותו להטיל, כגון ששולחו לקנות לו דבר מה באופן פרטי והחייל אינו יכול לסרב משום שאימת המפקד עליו – גם זה אסור כמבואר בשערי תשובה³⁴. בנוסף, אם מטיל עליו עבודה בזויה, יש בזה גם משום האיסור של 'לא תעבוד בו עבודת עבד', כמבואר ברמב"ם".

ולדבריו נמצא כי אין שום עונש שמותר למפקד לתת לחייל, דאם אפילו לצוות עליו לרוץ סביב המחנה אסור לו, כל שכן שעונשים חמורים יותר כריתוק או מחבוש אסורים. וכן כל העבודות הבזויות בצה"ל (כגון ניקיון שירותים ציבוריים) אסור לומר לחיילים לעשות. וכן פעולה שהינה לצורך אימוץ (כגון 'הקם אוהל זה' כשאינו צורך באוהל, אלא מטרתו היחידה היא לבחון שידוע להקים את האוהל כנדרש) אסורה ע"פ מה שביארנו שגם זה נכלל במלאכה שלא לצורך.

ולפי פרטי הדינים באיסור עבודת פרך ועבודת עבד שהתבארו לעיל, הרי שניתן להוסיף עוד איסורים רבים על פי עיקרון זה:

א. אסור לחייב חייל החוזר יומיות להישאר בבסיס עד סיום יום העבודה (17:00) אם אינו צריך לו בזמן זה, מצד 'עבודה שלא לצורך', שכוללת גם עיכוב סיום יום העבודה שלא לצורך כפירושו של הראב"ד.

ב. אסור למנות חייל לתפקיד ספָר או טבח (נחתום) או איש תחזוקה (בלן), אם החייל לא עבד בעבודות אלו לפני גיוסו, שהרי אסור לאדם לעשות את עבדו אומן לרבים אם לא היתה עבודתו בכך, מצד 'עבודת עבד'.

33 להרב אברהם משה אבידן, עמוד 230.

34 כוונתו למה שכתב רבינו יונה בשערי תשובה שער ג אות ס: "ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך – לא ישתעבד אדם בחבריו, ואם אימתו עליהם או שהם בושים להחל דברו, לא יצווה אותם לעשות קטנה או גדולה, אלא לרצונם ותועלתם, ואפילו להקם צפחת מים או לצאת בשליחותו אל רחוב העיר לקנות עד ככר לחם. אבל אדם שאינו נוהג כשורה מותר לצוותו לכל אשר יחפץ".

ג. אסור לשבץ חייל לתפקיד שאינו רוצה בו אם יש אחרים שרוצים תפקיד זה, מצד 'עבודת נשים לאנשים'.

ד. אסור לחייב חייל הנ"ל לעבוד דווקא בשעות העבודה (8:00-17:00) אם העבודה לא נפגעת כשיעושה בשעות אחרות, מצד 'עבודת יום לילה'.

ועוד יש לומר על מה שכתב "שמפקד המטיל על חייל עבודה שאין בסמכותו להטיל וכו' גם זה אסור כמבואר בשערי תשובה", שלפי דבריו, שלא חילק בשאר עבודות פרך האם יש בסמכותו של מפקד להטיל משימה זו, מדוע לא נאמר שלמפקד אסור כלל להטיל על חייל משימות³⁵, ומה נותנת מבחינה הלכתית הסמכות שצה"ל נתן למפקד שאולי איננה לפי כללי התורה?

אלא שבכדי לדון באיסור עבודת פרך בצה"ל יש לברר קודם מספר עניינים:

א. האם קיימת סמכות החינוך למפקד

כמבואר לעיל, יש להתיר להעניש לצורך חינוך (ואף לצער בעבודת פרך לשם כך) רק במי שחינוכו הוא לטובת המחנך. אך אדון אסור להעניש או לצער עבדו בעבודת פרך לצורך חינוכו היות שכל חינוכו של העבד אינו אלא לטובת האדון.

חינוכו של חייל לתפקידו ומשימותיו הוא שונה משניהם, שהרי בוודאי אין זה לטובת המפקד שמחנכו, אלא לטובת המערכת הצבאית ומשימותיה. ומצד שני, אפשר לומר שהחייל עצמו לא מרוויח מאומה מחינוך זה. ואם כן - יש לברר מה הדין במקרה זה.

והנה, כתב הרמב"ם³⁶ לגבי יתומים: "אבל עינה אותם הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה הרי זה מותר, ומשמע מזה שכשמחנכן לדבר מצוה - הדבר מותר. ואם כן, היות שעל החייל מוטלת אחריות ציבורית לבצע את משימתו הצבאית על הצד היותר טוב, ובביצועה כראוי מקיים הוא מצוות רבות³⁷ - הרי שיש להתיר לענותו לצורך חינוכו זה. ולכן יש להתיר לצוות על חיילים לעשות משימות שלא לצורך - הן בכדי להענישם, כדי שלא יחזרו על מעשיהם הרעים, והן בכדי לאמנם בביצוע משימה זו, היות שכל זה נכלל בחובת החינוך של המפקד לחייליו לשירותם הצבאי.

35 וע"ד שבספר חוט שני (להרב שמריהו יוסף ניסים קרליץ, שבת ח"ג, עמוד רמד), כתב: "דכל השתמשות באדם מישראל, שלא לרצונו או שלא לתועלתו אפילו הוא בנו יש בו משום לא תרדה בו בפרך לדעת רבינו יונה", וזאת למרות שבוודאי יש סמכות לאב לבקש מבנו לשמשו, ומחוייב בזה מצד כיבוד אב.

36 הלכות דעות ו, י.

37 יישוב הארץ, הצלת נפשות ועוד רבות. ואין כאן המקום להרחיב בזה.

ב. האם שייך 'עבודה שאינה צריכה' בכללים ארגוניים

עבודת פרך היא "עבודה שאינה צריכה לה אלא תהיה מחשבתו להעבידו בלבד שלא יבטל", אך לא מצינו שיאסרו קביעת כללים ארגוניים שיש בהם תועלת, גם אם יהיה איש פרטי ששמירת הכללים עבורו תהיה ללא תועלת.

ולכן נראה לומר, כי בכל פקודה צבאית שנקבעה באופן כללי ולצורך, לא שייך בה גדר 'עבודת פרך', וניתן לכפות את החיילים לקיימה גם אם במקרה זה אין בהם צורך, שהרי לא שייך לתת רשות לכל חייל לבטל את הפקודות כראות עיניו.

ומשום כך מותר למפקד לחייב חייל לבצע פקודה צבאית מחייבת, גם אם במקרה הספציפי הזה אין בה צורך, אם אין בסמכותו של המפקד לבטל את הפקודה מדעתו. כגון: לשטוף את רצפת בית הכנסת אחת לשבוע ע"פ פקודת מטכ"ל גם אם השבוע בית הכנסת לא התלכך כלל. או לבצע אימון ספציפי שנדרש לפני פעילות מבצעית גם אם יודע שחייל זה יצליח לבצע פעילות זו גם ללא האימון.

וכמו כן, מותר למפקד שלא לשחרר את חייליו לפני השעה שמותר לשחרר על פי הנהלים, גם אם כעת אין בזה תועלת. היות שכלל זה שנקבע בצבא נעשה לתועלת, הרי הוא מחייב גם במקרים שאין בהם תועלת. אך במקרה שהכללים מתירים לשחרר את החייל, ואין סיבה חינוכית ספציפית להשאירו – נראה כי אין היתר למפקד להשאיר את חייליו שלא לצורך רק משום שקל לו יותר לנהל את המחלקה באופן זה.

והוא הדין לגבי שעות העבודה שנקבעו, היות שנקבעו לתועלת – אין חובה לאשר לכל חייל להגיע בשעות שנוחות לו יותר, אלא יעמוד בכללים הרגילים. אך אין למפקד לתת הוראה לחייל מסויים להגיע בשעה שאינה ע"פ הנהלים (גם אם זה בסמכותו של המפקד) כשאין בזה צורך רק בכדי להכביד עליו, אלא אם כן במקרה זה יש בזה צורך חינוכי שהינו טובת החייל.

וכן לגבי שיבוצם של החיילים, על קצין המיון לשבץ את החיילים על פי כללי השיבוץ שניתנו לו, תוך מאמץ סביר לפעול על פי טובתם של החיילים. אך אם שיבץ חייל במקום שאינו רוצה בכדי לגרום צער לחייל – במקרה זה נראה לומר שיעבור על 'לא תרדה בו בפרך'.

הכלל – בכל ההוראות, המפקד יחשוב אך ורק לתועלת המערכת הצבאית וחינוכו של החייל תוך התחשבות ככל הניתן לחסוך מהחייל משימות שאינן צריכות או צער מיותר.

ג. האם שייך איסור 'אמן לרבים' לטובת ארגון

הרמב"ם כתב "אבל לא יעשה אותו בלן לרבים או ספר לרבים או נחתום לרבים", ורש"י כתב: "אפילו... מלך במשרתיו". ובכל זאת לא מצינו שקיים איסור למלך למנות טבח או ספר הנותן שירות לכל יושבי הארמון. שלכן נראה לומר בפשטות שמינוי חייל לטובת מתן שירות (כגון טבח או ספר) לחיילי יחידתו, או אפילו לחיילי צה"ל כולו - הדבר מותר, ובלבד שלא מינו אותו לתת שירות זה לכל אזרח שיבקש ממנו.

ד. כפיית משימות לטובת הציבור

נראה בפשטות שמה שאסר רבינו יונה הוא דווקא "לצאת בשליחותו אל רחוב העיר" - דהיינו לצורכו של המשלה. אבל אם מצווה עליו לעשות דבר מצווה לצורך הציבור - אין בזה איסור כלל. ולכן משימות צבאיות שהינן לטובת המערכת הצבאית ותפקודה - מותר למפקד לצוות על חייליו לעשותן. וגם אם משימות אלו מסייעות למפקד עצמו - כגון הכנה של מזון ומשקה עבורו, הסעתו ממקום למקום, לערוך לו תספרות וכן כל כיוצא בזה - אם סיוע זה נדרש למפקד בכדי לבצע את משימותיו הצבאיות באופן הטוב יותר - הדבר מותר. ורק אם אין קשר בין עזרה זו למשימתו הצבאית של המפקד - אזי אסור למפקד לצוות זאת על חייליו מצד עבודת פרך לשיטת רבינו יונה.

ה. סיכום

על מפקד בצה"ל אחריות וסמכות לחינוכם של החיילים שתחת פיקודו, בכדי שיבצעו את משימתם הצבאית על הצד הטוב ביותר, ואף מותר לו לענותם כשלא נוהגים כשורה או כדי להקנות להם את המקצוע הנדרש.

כל פקודה צבאית שניתנה לצורך, ואין סמכות ביד המפקד בשטח לבטלה - עליו לכפות על חייליו לקיימה גם אם כעת אין צורך בה.

מותר למנות חיילים למתן שירות לשאר החיילים (כגון ספר או טבח) ואין בזה משום עבודת עבד, אך אסור למנותם לתת שירות כזה לכל עובר ושב.

אסור למפקד לתת משימה לחייל שאין בה צורך, רק בכדי להכביד עליו או לענותו, כשאין בזה תועלת צבאית או חינוכית לחייל.

הכלל, בעת קביעת המשימות או שיבוץ החיילים למשימותיהם יעמדו בפני המפקד טובת הארגון וטובת החיילים, וכשנוהג על פי הכללים ועושה מאמץ סביר להתחשב בטובתם של החיילים אין לו לחשוש לצער של חייל שהיה ניתן לחסוך אם לא התכוון לזה כלל, וה' בוחן כליות ולב יראה ללבב ולכוונותיו האמיתיות.